

УДК 159.923.3

МОРГУН Володимир Федорович

*кандидат психологічних наук, професор кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

БАГАТОВИМІРНА ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ ПРО СВІТОГЛЯД ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ІНВАРІАНТУ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИХ ОРІЄНТАЦІЙ

Україна – як скіфське золото в таємничих курганах: ще не розкопана, ще не znана світові. Та колись розкопають і вдають об поли, і відступлять у захваті, приголомшені й знетямлені. А що ж ми самі? Ми, знай, закопуємо свою Україну глибше й глибше, а з нею закопуємо і самих себе.

Павло Загребельний

Стаття присвячена, викладу багатовимірної теорії особистості, більш конкретному аналізу базового інваріанту її структури – піраміди просторово-часових орієнтацій і аналізу світогляду людини, його змісту і типів в контексті просторово-часових орієнтацій особистості.

Ключові слова: *багатовимірна теорія особистості, просторово-часові орієнтації особистості, світогляд людини, структура і типи світогляду в контексті просторово-часових орієнтацій особистості.*

Постановка проблеми. Моністична теорія багатовимірного розвитку особистості (скорочено – багатовимірна теорія особистості) розробляється автором спочатку на факультеті психології МДУ імені М.В. Ломоносова (1976-1980 рр.), потім – на кафедрі психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (з 1980 р. і дотепер). Вперше вона була опублікована в тезах Ленінградсько-Московської збірки конференції молодих вчених «Психологічні проблеми індивідуальності» (за ред. Б.Ф. Ломова., вип. 2, М., 1984) [16], отже – у минулому 2014 році досягла свого 30-річчя. За цей час теорія отримала широку географію публікацій та індекс цитування в працях українських

учених – академіків, членів-кореспондентів НАПН України, докторів та кандидатів наук: філософів – І. Зязюна (Київ), С. Клепка (Полтава), історика – В. Пашенка (Полтава), медика – Л. Дубової (Полтава), педагогів – Н. Білик, Л. Гоженко, М. Гриньової, К. Гуза, В. Ільченко, Н. Карапузової, М. Лебедика, П. Матвієнка (Полтава), С. Карпенчук (Рівне), О. Киричука, Б. Федоришина (Київ), А. Самодрина (Кременчук), психологів – І. Беха, Л. Бурлачука, О. Губенка, О. Губка, М. Дригус, А. Коняєвої, П. Лушина, С. Максименка, В. Москаленко, В. Моляко, Т. Пазюченко, В. Панка, Н. Побірченко, Е. Помиткіна, Л. Проколієнко, Ю. Трофімова, Г. Балла, М. Боришевського, В. Рибалка, В. Семиченко, М. Слюсаревського (Київ), Р. Білоус, О. Куца (Кременчук), Н. Гончарової, Ю. Калужної, В. Колінька, М. Мельничук, К. Седих, І. Тітова, Т. Тітової, Т. Устименко, А. Харченко, Н. Чайкіної, Н. Юдіної, С. Яланської, Т. Яновської (Полтава), О. Дусавицького, О. Іванової, В. Криштала, О. Лактіонова, Г. Середи (Харків), Н. Жигайло (Львів), І. Філіппової (Зубкової), В. Хомика (Луцьк), В. Ковальова (Чернівці), А. Фурмана (Тернопіль), А. Кленчу (Сизоненко), О. Чебикіна, (Одеса), Т. Яценко (Черкаси) та ін., а також за кордоном – у працях академіків або докторів, кандидатів наук І. Фастовець (Англія), філософів – Л. Буєвої (Росія), Б. Чендова (Болгарія), педагогів – М. Дароці (Угорщина), Е. Меттіні (Італія), М. Нікандрова, А. Остапенка, П. Підкасістого, А. Фролова, Ф. Ялалова (Росія), Г. Хілліга (Німеччина), психологів – М. Мутафовой (Оракової) (Болгарія), О. Бодальова, М. Гамезо, М. Гарунова, Г. Дьяконова, Є. Клімова, Б. Ломова, І. Домашенко, І. Кулагіної, О. Кушніра, В. Петровського, Л. Фрідмана (Росія) та ін.

Водночас В.А. Петровський – відомий фахівець у галузі психології особистості, творчості, надситуативної активності й методології психології – у своїй монографії «Личность в психологии: парадигма субъектности» (1996) намагається зменшити наукову цінність багатовимірної теорії особистості, зводячи її переважно до – «дидактичної». Але така кваліфікація викликає, принаймні, два питання. Якщо теорія не має цінності,

то навщо її викладати, наприклад, студентам-психологам? Якщо ж дидактична необхідність викладання визнається, то теорія таки має цінність. Не випадково М.В. Гамезо та І.А. Домашенко включили її в «Атлас по психології», яким користуються студенти вишів СРСР та СНД [2, с. 70]

Ситуація нагадує муки Д. Менделєєва, який колись придумав свою таблицю, щоб його студенти нарешті зрозуміли взаємозв'язки між хімічними елементами. Але нікому і в голову не прийде обмежувати видатне теоретичне надбання хіміка лише її «дидактичною цінністю» для студентів. До речі, за аналогією з періодичною системою, що, маючи теоретичну і науково-прикладну цінності, дозволила передбачити відкриття нових хімічних елементів, багатовимірна теорія особистості збагатила психологію, наприклад, такими інноваційними положеннями: про новий статус «самодіяльності» (за С.Л. Рубінштейном) – від творчої діяльності до основної діяльності особистості, предметом якої є власна особа, робота людини над собою; про принцип реципрокності спілкування та самодіяльності в людських взаєминах; про нову послідовність провідних діяльностей у розвитку особистості в ході життя (праця – спілкування – гра – самодіяльність) та його періодизацію [18, 26]; про розуміння навчання, відтворення, пізнання і творчості як рівнів опанування будь-якої провідної діяльності. На її основі розроблено також оригінальну типологію методів психодіагностики і низку конкретних методик [15, 17, 25].

Завданнями даної статті є, по-перше, короткий виклад багатовимірної теорії особистості; по-друге, більш докладний аналіз базового інваріанту її структури – піраміди просторово-часових орієнтацій; по-третє, аналіз світогляду людини, його структури і типів в контексті просторово-часових орієнтацій особистості.

Аналіз основних досліджень та публікацій. У процесі розбудови психологічної теорії особистості виділяють два діаметрально протилежні напрями – ідіографічний, тобто описовий, розуміючий, художній (В. Дільтей, К. Роджерс та ін.),

і номотетичний, або нормативний, мірний, науковий (Г. Олпорт, В. Штерн, О.Ф. Лазурський). Крайнощі цих двох напрямів певним чином долає еклектичний підхід (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм та ін.).

Утім, зняття суперечності між указаними напрямками можливе на основі діалектичного методу сходження від абстрактного до конкретного, який поступово складається у дослідженнях вітчизняних психологів – Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва [10], Б.Г. Ананьєва, Г.С. Костюка [8], С.Д. Максименка [13], В.А. Роменця [28], В.В. Рибалка [27] та ін. За цим методом, теорія особистості має виводитися з однієї категорії, з вихідної «засадово-межової» абстракції, або «клітинки» аналізу, яка під час її конкретизації допоможе дати розгорнуте психологічне уявлення про особистість, її сутнісний зміст, структуру зв'язків і розвиток» [17, с. 28]. Водночас номотетичний та ідіографічний напрями стають полюсами єдиного наукового підходу у вивченні особистості. Характеристика останньої на шляху сходження від абстрактного номотетичного розуміння до конкретного ідіографічного опису поступово «збагачується безліччю якостей, характеристик, параметрів (межово-безкінечного, тобто унікального)» [17, с. 28].

У запропонованій автором теорії багатовимірного розвитку особистості проаналізовано три етапи, або кроки, сходження від абстрактного до конкретного (позначимо їх як I, II, III).

I. На першому етапі такого сходження вихідною «клітинкою», або засадово-межовою абстрактною одиницею аналізу, обирається категорія «діяльна особистість» [17, с. 28]. Діяльність особистості тлумачиться значно ширше, аніж індивідуальна предметно-практична діяльність суб'єкта, а саме – як система людської життєдіяльності.

II. За системного методологічного розуміння особистості наступний, другий, крок конкретизації на шляху сходження від обраної абстрактної одиниці аналізу до більш конкретної її характеристики має здійснюватися відповідно до трьох принципів: а) онтологізації структури особистості;

б) становлення зв'язків (внутрішніх і зовнішніх) у цій структурі;
в) детермінації розвитку особистості [17, с. 28]. Розглянемо ці принципи та їх утілення докладніше:

А: Онтологізація структури особистості передбачає визначення таких п'яти інваріантів, як: 1) просторово-часова орієнтація (на минуле, сучасне, майбутнє); 2) потребо-вольові естетичні переживання, пристрасність, небезсторонність (негативні, амбівалентні, позитивні); 3) змістовна спрямованість діяльності особистості (ділова: на предмет – засіб – продукт; на спілкування з іншою людиною; ігрова: на процес; самодіяльна: на самого себе); 4) рівні опанування особистістю діяльності (навчання, відтворення, пізнання, творчості); 5) форми реалізації діяльності (моторна, перцептивна, мовленнєво-розумова).

Б: П'ять зазначених інваріантів утворюють жмуток векторів, що перетинаються в одній точці, «вузлі» (за О.М. Леонтєвим), або «хронотопі» (за М.М. Бахтіним), що представлено нижче на рис. 1 [25, с. 81]).

В: Детермінація розвитку індивіда в особистість здійснюється, за даною теорією, на основі вирішення «головної рушійної суперечності між обмеженістю людини як природно-біологічної істоти та універсальністю людини як «родової» (суспільної) істоти» [17, с. 29]. З іншого боку, через свою певну обмеженість людина не у змозі стати тотожною всій сукупності суспільних відносин і реалізувати відповідну до масштабу цієї сукупності суспільну сутність. Тому виникає необхідність відобразити цей бік особистості в понятті *індивідуальності*, тобто унікальності особистості конкретної людини як у природному, так і в суспільно-особистісному аспектах [19, с. 29].

ІІІ. Третій етап (крок) сходження від абстрактного до конкретного відбувається через «психологічну концептуалізацію структури зв'язків», розвитку п'яти виокремлених на другому кроці п'яти інваріантів онтологізації структури діяльної особистості.

Розглядаючи діалектично пов'язані інваріанти, можна виділити конкретні їх характеристики і суперечності, що задають кожну з них:

1) Просторово-часові орієнтації особистості «складаються зі співвідношення локалізації особистості у минулому, сучасному й майбутньому» і визначаються вирішенням суперечності між буттям і небуттям матеріальних і духовних носіїв особистості – геному, тіла людини, тих, хто її знав, її діянь і творинь [19, с. 29].

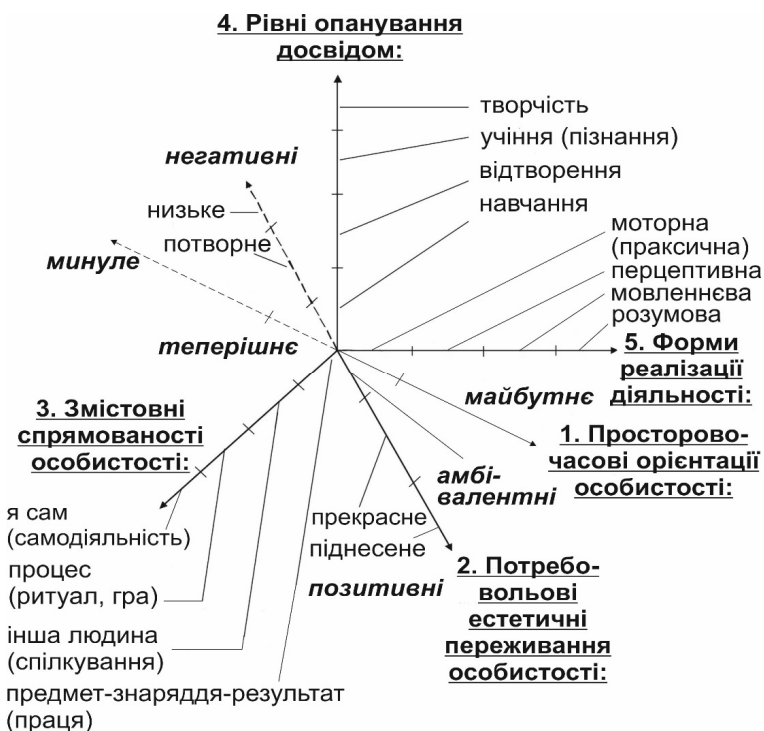

Рис. 1. Схематичне зображення багатовимірної структури особистості (за В.Ф. Моргуном)

2) Потребо-вольові переживання особистості виявляються в емоціях та естетичних почуттях, за якими стоять наявні й

напружені потреби, мотиви, особистісні сенси, цілі, настанови. Структура потребо-вольових переживань представлена у вигляді певного співвідношення негативних (негідне, спотворене), амбівалентних (трагічне, комічне) і позитивних (прекрасне, піднесене) почуттів. Означені переживання задаються «суперечністю між життям індивіда (задоволенням потреб) і смертю (блокуванням або припиненням обміну речовин, енергії та інформації організму з середовищем)» [19, с. 29].

3) Змістовна спрямованість діяльності особистості відповідає усталеній системі поділу праці й онтогенезу суб'єкта діяльності і складається за змістом із наступних її видів: а) спрямованість на предметно-знаряддево-результативне перетворення природи (праця у вузькому розумінні); б) спрямованість на суб'єктно-знакове пізнання й перетворення інших людей (спілкування); в) спрямованість на перетворення способів власної активності (гра, ритуал); г) спрямованість на перетворення самого себе («самодіяльність» за терміном С.Л. Рубінштейна, але ширше, бо включає не тільки творче самовдосконалення людини, але і можливу самодеградацію).

Змістовна спрямованість як інваріант особистості задається вирішенням суперечності «рід-природа», внаслідок чого людина як родова істота перетворюється з індивіда як споживача природних предметів на суб'єкта як виробника продуктів для задоволення своїх потреб, використовуючи знаряддя і свідому, ідеально-знакову, кооперацію із суспільством [17, с. 29-30].

4) Рівні опанування особистістю діяльності вибудовуються в таку ієрархію, як: а) навчання (передавання досвіду від учителя до учня); б) відтворення діяльності особистістю; в) пізнання, учіння як надситуативна пізнавальна активність (за В.А. Петровським); г) творчість як вищий рівень опанування діяльності. Вказані рівні задаються вирішенням суперечності між інтеріоризацією (розпредметненням) соціального та екстеріоризацією (опредметненням) індивідуального досвіду [17, с. 32].

5) Форми реалізації особистістю діяльності представлені наступним чином: а) моторна (або матеріальна за П.Я. Гальперінім); б) перцептивна (за Н.Ф. Талізінюю); в) мовна; г) розумова (рефлексивна). Вони задаються вирішенням суперечності між підсвідомістю та свідомістю людини [17, с. 33].

Виклад основного матеріалу дослідження. На підставі конкретно-психологічного аналізу п'яти розглянутих інваріантів, формулюємо наступне визначення особистості:

Особистість – це людина, що активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і власну індивідуальність, внутрішній світ якої, має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових переживань, змістовних спрямованостей, рівнів опанування і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода суб'єктного самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їхні (включаючи й непередбачені) наслідки перед природою, суспільством і своїм сумлінням [17, с. 33].

Дане визначення особистості може бути стисло представлене у вигляді символічної формули як функція (**f**) вищезазначених п'яти інваріантів її структури.

$$\text{Особистість} = f(\mathbf{O} \cdot \mathbf{П} \cdot \mathbf{З} \cdot \mathbf{Р} \cdot \mathbf{Ф}),$$

де: **O** – просторово-часові орієнтації особистості; **П** – потребо-вольові емоційні переживання; **З** – змістовні спрямованості; **Р** – рівні опанування діяльністю; **Ф** – форми реалізації діяльності.

Запропоноване розуміння структури особистості може бути співвіднесене з психологічними поняттями, якими традиційно описується особистість [20, с. 33].

Так, *темперамент* визначається динамічними особливостями просторово-часових орієнтацій і характеристик особистості.

Здібності пов'язуються автором із інваріантами рівнів і форм реалізації діяльності особистості. Унікальна структура розумових здібностей складає *менталітет* [23] особистості.

Ціннісні орієнтації, спрямованість особистості задаються потребо-вольовими переживаннями людиною змістів діяльності. Конкретним психологічним аналізом вони описуються як потреби (нужди – за Скіннером [35] та Максименком [13]), мотиви, сенси, цілі, настанови.

Світогляд (внутрішній світ як «річ-у-собі»), за І. Кантом особистості виступає як певний синтез її менталітету і цінностей. Предметом світогляду є сама людина, її розуміння природного і суспільного світу та своїх місця і місії в ньому.

І.Г. Тітов, йдучи за Д.О. Леонтьєвим [11] та С.Д. Смирновим [30], визначає світогляд більш розгорнуто – як «ядерний компонент індивідуального образу світу, що містить певним чином структуровані, імпліцитні та експліцитні, генералізовані уявлення особистості про закономірності та характеристики реального або ідеального (досконалого) світу, суспільства, людини» [32, с. 3]. Багатовимірність світогляду людини (за І. Тітовим та ін.) відповідає і теорії багатовимірної особистості автора.

Характер виявляється в стабільності цілісної структури особистості, а *акцентуації* пов'язані з надмірним вираженням певних рис характеру і супроводжуються або особистими рекордами (у випадку відповідності акцентуації вимогам діяльності), або перенапруженням, чи неадекватністю поведінки людини під час боротьби і їх подолання (у випадку невідповідності акцентуації та вимог діяльності).

Вчинковий підхід видатного українського психолога В.А. Роменця [28] не слід вважати альтернативою діяльнісному підходу, бо в такому випадку відбувається прихована синонімія (або взаємопідміна цих категорій). *Вчинок* не є синонімом будь-якої дії, він передбачає момент вибору серед альтернатив (за І.П. Манохою), вольові зусилля для подолання перешкод (за Т.М. Титаренко), а також моральну самооцінку суб'єктного вибору особистості (за В.О. Татенком [31]). У традиційних

відповідностях між джерелом активності особистості та її видом (за О.М. Леонтьєвим) вчинок заповнює існуючий пробіл у центральній ланці відомої ієрархії, бо є конгруентним з ключовою категорією діяльнісного підходу – категорією «особистісного сенсу»:

потреба (нужда – за С.Д. Максименком)	<=> поведінка;
мотив (як опредметнена потреба, за О.М. Леонтьєвим)	<=> діяльність;
особистісний сенс (як співвідношення реальнодіючого мотиву і мети)	<=> вчинок (як дія, що потребує вибору, вольових зусиль і моральної оцінки, за В.А. Роменцем);
мета	<=> дія;
вторинна «фіксована установка» (за Д.Н. Узнадзе [33])	<=> операція.

Як бачимо, в досить традиційній для вітчизняної психології особистісно-діяльнісній парадигмі маємо низку іноваційних надбань. По-перше, уточнено номенклатуру основних видів людської діяльності та їх послідовності як провідних у онтогенезі. Бо в психологічних наукових школах не було загально прийнятої номенклатури основних видів людської діяльності ні за кількістю, ні за змістом. Лідер Санкт-Петербуржської школи Б.Г. Ананьєв виходив з такого їх переліку: *гра* – спілкування – пізнання – *праця*. Лідер однієї з Московських психологічних шкіл О.М. Леонтьєв [10] обстоював дещо інший: *гра* – навчання – *праця* (з імплікованим спілкуванням, яке було присутнім у кожному з трьох основних видів діяльності). Як видно, два корифеї психології знайшли консенсус тільки стосовно гри і праці, що виділені курсивом.

Багатовимірна теорія особистості уточнює кількість, зміст і послідовність основних видів діяльності особистості в онтогенезі: *праця* – спілкування – *гра* – самодіяльність.

Перетворення в ході життя основних діяльностей у провідні можна підсумувати за допомогою такої схеми:

праця – спілкування – гра – самодіяльність;

спілкування – гра – самодіяльність;

гра – самодіяльність;

самодіяльність.

Предметно-маніпулятивна діяльність у ранньому онтогенезі є первинним видом *праці*. Ще М.Я. Басов у своїй блискучій «Педології» (1932) розглядав гру і дитячу працю як два споріднених типи діяльності дитини. К. Коффка (1934), досліджуючи основну функцію дитинства на рівні навчання, прийшов до такого висновку: «Якщо ми прийнемо, що навчання об'єктивно є трудовою діяльністю, то прийдемо до правильного розуміння дитинства, протягом якого обсяг та інтенсивність навчання (праці – за Коффкою, – *В.М.*) далеко перевищує всі пізніші періоди» (с. 31). Система виховання сліпоглухонімих дітей також доводить пріоритет трудової діяльності, співпраці (самообслуговування, догляд, прибирання, володіння знаряддями тощо) у розвитку психіки і особистості (Мещеряков, 1974). Не випадково і теорія поетапного формування розумових дій П.Я. Гальперіна [1] пропонує починати навчання в будь-якому віці з моторної форми дії, тобто – з реального перетворення предметів або їх моделей, що характерно саме для праці.

Із моменту «комплексу пожвавлення» дитина з предметного світу виділяє найближчу людину; спрямованість на людей у подальшому стане головною у мотивації *спілкування*.

Просування на шляху психічної зрілості автономізує дітей, які через *ігрову* діяльність продовжують удосконалювати себе у *процесах* праці (ділові ігри), у процесах спілкування (рольові ігри, соціодрами – за Дж. Морено), у процесах *самодіяльності* (психодраматичні ігри – за Морено, сценаристом, режисером і співвиконацем яких виступає сама людина). Є вчені, що наполягають на домінуванні гри протягом усього життєвого шляху. Ф. Бартлетт, наприклад, своїй монографії, присвяченій психології дорослого життя, дав красномовну назву: «Психіка людини у праці та грі» (1959). Але й вони не заперечують ні

проти праці (Бартлетт), ні проти існування «ширих (неігрових)» стосунків між людьми (Е. Берн, 1988), ні проти «серйозних» видів діяльності (І. Хейзінга, 1992).

Заміна навчання (за О.М. Леоньєвим) або пізнання (за Б.Г. Ананьєвим) на самодіяльність є ще однією інновацією багатовимірної концепції особистості. Але вона ніяк не применшує ролі навчання в житті людини. Навпаки, навчання, відтворення, пізнання (учіння), творчість, складаючи окремий четвертий інваріант в структурі особистості – рівнів опанування діяльності – стають дотичними до кожного з основних видів діяльності протягом усього життя людини, а не тільки однією з них – навчальною діяльністю, характерною переважно для школярсько-студентського віку.

На основі багатовимірної теорії особистості запропонована більш конкретна структура («морфологія») індивідуальної, особливої діяльності – у розвиток відповідних ідей Г.С. Костюка, О.М. Леонтєва, В.А. Роменця, С.Л. Рубінштейна, Д.М. Узнадзе. Така конкретизація і модифікація індивідуальної діяльності особистості можуть бути представлені нижче у таблиці 1 [17, с. 31]:

Таблиця 1

**Структура індивідуальної діяльності особистості
(за В.Ф. Моргуном)**

Джерело активності особистості	Форма активності	Об'єкт активності
Потреба	Поведінка	Природне і соціальне довкілля
Мотив	Діяльність	Предмет
Сенс	Вчинок	Завдання
Мета	Дія	Продукт
Вторинна настанова (за Д.М. Узнадзе)	Операція	Результат (за стандартних умов)

Дана таблиця дає змогу здійснювати аналіз і конструювання конкретних видів діяльності, що особливо важливо для педагогічної психології і психології праці.

У логіці запропонованої теорії знаходять своє відображення й інші психологічні поняття, зокрема, *психічної* й *соціальної* зрілості особистості [22]. Зупинимось більш докладно на характеристиці першого інваріанту структури особистості – просторово-часових орієнтацій [24].

Поняття «хронотоп» (з грецьк. – «часопростір») було введено О. Ухтомським для пояснення зовнішніх подій і внутрішніх процесів в організмі як синтезу зв'язків у просторі та порядків у часі. Пізніше М. Бахтін почав використовувати це поняття в гуманітарних науках. За Бахтіним, «у літературно-художньому хронотопі має місце злиття просторових і часових прикмет в осмисленому і конкретному цілому. ...Образ людини в літературі суттєво хронотопний». Для психології ця характеристика має, на думку В. Зінченка, не менше значення, ніж для мистецтва [5, с. 591].

На значущість «часової перспективи» (англ.: *temporal perspective*), яка складається, зокрема, зі спогадів, побоювань, очікувань, сподівань і дозволяє людині звільнитися з полону стимульно-реактивної ситуації, звернули увагу К. Левін та його учень Л. Франк [9]. Вони зазначали, що ступінь незалежності від «психологічного поля» вимірюється часовою глибиною життєвого світу людини [6]. Враховувати три перспективи розвитку особистості («завтрашню радість», проміжну і віддалену) закликав А. Макаренко [21]. Спеціальному аналізу «психологічного часу життя» було присвячене дослідження В. Ковальова [7].

Виходячи з цього, інваріант просторово-часових орієнтацій (ПЧО) є вихідним у багатовимірній концепції особистості. Базове місце інваріанту ПЧО, який ділить транспективу життя людини на минуле, теперішнє та майбутнє «у контексті різних природних, суспільних, культурно-історичних, особистісних та диференційно-типологічних хронотопів життя» (згідно з концепцією «темпоральної психології» В. Ковальова [7]),

визначається наступними фундаментальними просторово-часовими факторами: *геофізична локалізація людини* (В. Вернадський [19], П. Тейяр де Шарден та ін. Хоча астрологія і не набула статусу науки, але вона захоплює багатьох людей і надає виключної ролі геокосмічній локалізації людини в момент народження); *культурно-історична локалізація* (Л. Леві-Брюль, Л. Виготський, Л. Сев та ін.); *онтогенетична локалізація* (Б. Ананьєв, Г. Костюк, С. Максименко, В. Моргун [20, 26], Є. Головаха, О. Кронік [3] та ін.); *дієво-вчинкова локалізація* (В. Басов, С. Рубінштейн, О.М. Леонт'єв, П. Гальперін, В. Роменець та ін.); *психофізична (темпераментна) локалізація* (Д. Елькін, Є. Мілерян, Б. Цуканов [34], В. Рибалка та ін.).

Кожна зі вказаних часових локалізацій людини має свій фізичний масштаб виміру (від мільйонів років у геофізиці до мілісекунд у психофізіології) і психорефлексивну складову та може бути унаочнена у вигляді перевернутої піраміди: від найдовшого діапазону глибини часу до найкоротшого.

Якщо точкою відліку взяти сучасну людину, то масштаб її *геофізичної локалізації* у теперішньому часі вимірюється «психозойською ерою» (за Вернадським), що характеризується таким психокосмічним новоутворенням, як ноосфера, коли вплив людства на Землю досягає і навіть перевищує планетарно-геологічні масштаби [19].

Культурно-історична локалізація має відносно менший масштаб, який вимірюється часовою *епохою* антропогенезу, цивілізаційного культурно-історичного процесу (приміром, 2015 р. від Різдва Христового), формаційно-політичного (наприклад, у постіндустріальному суспільстві, до Жовтневого перевороту, після Помаранчевого Майдану тощо). Чи варто миритися, зокрема з тим, що в сучасній українській літературі, на думку критика Я. Голобородька, панує «велич тимчасовості»?

Онтогенетична періодизація у фізичному плані обмежується тривалістю життя людини, а в психологічному є досить динамічною характеристикою.

Вона залежить, по-перше, від того, в якій третині життя перебуває людина. Якщо юнацтво зорієнтоване переважно на

майбутнє, дорослість – на теперішнє, то старість – переважно на минуле. Згадаймо Пушкінське про молодість, що прагне майбутнього: «Пока свободою горим, / Пока сердца для чести живы, / Мой друг, Отчизне посвятим Души прекрасные порывы!»

І, за контрастом, Лермонтовське, ветерансько-ностальгічне – за минулим: «Да, были люди в наше время – / Не то, что нынешнее племя: / Богатыри, не вы...»

По-друге, динаміка масштабу часу залежить від того, в якому періоді розвитку знаходиться людина: *літичному*, де теперішній час розтягується на місяці і роки або, здається – «час зупиняється», чи в *кризовому*, де кардинальні стрибки-переходи до майбутнього можуть вимірюватися днями, годинами, хвилинами і, навіть, миттєвостями (парадоксальна «вічна мить», за М. Мамардашвілі). Наведемо в цьому контексті знамениту фразу американського астронавта Н. Армстронга, що в момент, коли його нога вперше ступила на Місяць, промовив: «Який малий крок людини і який великий крок людства!».

Дієво-вчинкова етапність часу людини пов'язана, на нашу думку, в першу чергу з безпредметною пізнавальною функцією уваги і такими її індивідуальними властивостями як стійкість, концентрація, переключення, розподіл. Саме вони стають психологічною часовою сіткою організації поточного життя людини. І не випадково класик української й радянської психології П.Я. Гальперін пов'язував формування уваги з організацією і плануванням витрат часу дитини. На вивчення цієї самоорганізації спрямована і розроблена нами методика вивчення реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини [20].

Психофізіологічні цикли часу, які з точністю до десятих долей секунди виміряв відомий одеський психолог Б. Цуканов, дозволили йому розробити об'єктивну методику визначення темпераменту людини і повернути психологічне товариство до Гіппократівської розгортки темпераментів: холероїд-сангвіноїд-(змішаний)-меланхоліоїд-флегматоїд [34].

Саме ця складова лежить в основі розглянутої нами піраміди психології часу, бо є успадкованою складовою, над якою надбудовуються всі інші масштаби часу, що зазнають, за термінологією Т. Устименко, «культурального впливу» і формують багатовимірні часові характеристики, наприклад, здібностей людини (зокрема, «кмітливий» – «тугодум» тощо), її характеру (зокрема, «передчасна людина» – «ретроград» тощо).

Таким чином, розглянувши ієрархічну структуру просторово-часових орієнтацій у багатовимірній концепції особистості й уявлення про її конгруентність (за К. Роджерсом) із точки зору психології часу, можна зробити *висновок*, що темпоральна культура людини виявляється тоді, коли вона: а) адекватно усвідомлює особливості свого темпераменту і враховує їх під час формування індивідуального стилю діяльності; б) керує власною довільною та післядовільною увагою; в) своєчасно вирішує проблеми свого особистісного розвитку згідно з віковою періодизацією життєвого шляху; г) не замикається у вузько кон'юнктурних часових рамках поточної політичної епохи, а орієнтується на досить глибоку історичну ретроспективу і віддалені прогнози на майбутнє; д) усвідомлює основні екологічні загрози ноосферної ери, у яку перейшло людство і готова йти на найрішучіші кроки заради порятунку життя на Землі.

Найбільш відповідними технологіями розвитку темпорально-психологічної культури є виховні системи, що запропоновані кращими педагогами людства, визнання серед яких знайшли й такі українські освітяни, як К. Ушинський, П. Блонський, Г. Ващенко, А. Макаренко, В. Сухомлинський, О. Захаренко, І. Зязюн та ін. [21]. Разом із тим, світовий бестселер «Педагогічна поема» в Україні вилучений із усіх шкільних курсів літератури (?), ім'я Макаренка все менше згадується пенітенціарними і звичайними педагогами (?), а його «школа життя» все більше перетворюється на «школу зубріння», яка розтягається у часі на 12 років (?). Водночас авторитетна комісія ЮНЕСКО (Париж) у зв'язку зі вступом у третє тисячоліття провела серед освітян світу цікавий рейтинг, за

результатами якого у трійку педагогів майбутнього увійшли Я. Коменський (Чехія), Дж. Дьюї (США) і... А. Макаренко (Україна).

Столиця Франції закликає нас до шанування вітчизняної педагогічної культури принаймні двічі: по-перше, одним з найвищих рейтингів Макаренка серед освітян людства та, по-друге, листопадним (2005 р.) бунтом безробітних у палаючих передмістях Парижа. Якщо не залучимо молоде покоління до освіти, культури і праці, як це робили Макаренко і кращі педагоги та батьки світу, то в перспективі отримаємо палаючі Київ та інші столиці й міста Землі. (Варто відмітити, що цей фрагмент статті був написаний автором у 2009 році, задовго до київського Євромайдану!). Розумний вчиться на помилках оточуючих, дурний – цурається навіть власних досягнень, що визнані людством. Оце й є коріння безкультур'я і меншовартості [4, 12]. Подолати безкультур'я і почуття меншовартості у світогляді кожного народу – найактуальніше надзавдання сучасної психології й усього людства, коли воно сподівається на своє майбутнє.

Якщо впорядкувати сім елементів структури світогляду (нижче виділені курсивом), за бельгійським філософом Апостелем [29], у контексті інваріанту просторово-часових орієнтацій, то отримаємо таку систему світогляду особистості:

- хронотоп ретроспективи життя людини – *етіологія* (пояснення походження і структури світогляду),
- хронотоп актуального – *епістемологія* (теорія знань, правда про світ, його *онтологію* – описову модель), *цінності* (що слід робити, насамперед – з етичних засад) та *праксеологія* (як досягати мети).
- хронотоп перспективи – *футурологія* (відповідь на питання, куди ми йдемо?).

Історичні типи світогляду [29] також упорядковуються на базі інваріанту просторово-часових орієнтацій особистості – від минулого до сучасного: *міфологічний* – для поглядів властивий *синкретизм, тотемізм, фетишизм, магія* тощо; *релігійний* тип – особлива форма усвідомлення світу, в основі якої замість

обґрунтування і доказів лежить *одкровення*; *науковий* тип – усвідомлення світу через отримання *істинних знань*, відкриття об'єктивних законів світу і передбачення тенденцій його розвитку; *мистецький* – форма суспільної свідомості, що відображає дійсність у конкретно-чуттєвих образах, відповідно до певних естетичних *ідеалів*; *філософський* – форма пізнання світу, що вивчає найзагальніші суттєві характеристики і фундаментальні принципи реальності і пізнання, буття людини, відносин людини і світу.

Слід підкреслити, що сучасне не означає зникнення минулого. В сучасності співіснують всі типи світогляду, змінюється лише їх ієрархія. Вона може коливатися, що, наприклад, спостерігається з релігійним типом світогляду, який колись був панівним, за період компартійної влади вимушено збузив свої просторово-часові орієнтації, а зараз переживає новий період піднесення.

Висновки, рекомендації та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, по-перше, багатовимірною теорією особистості, виходячи з системно-діяльнісної парадигми, зробила крок у напрямку побудови цілісної структури особистості.

По-друге, доведено, що її базовий інваріант просторово-часових орієнтацій також має поліхронотопну структуру: від геофізичних макромасштабів простору і часу до психофізіологічних мікромасштабів існування і функціонування психіки.

По-третє, розгляд структури світогляду та його історичних типів у контексті інваріанту просторово-часових орієнтацій людини дозволяє побудувати з набору складових психологічну більш впорядковану систему світогляду особистості.

Отримані результати дозволяють надати наступні *рекомендації*: в наукових пошуках враховувати надбання багатовимірної теорії особистості; в практиці освіти, менеджменту, політики спиратися на інваріанти структури особистості, зокрема – інваріант просторово-часових орієнтацій, для підвищення ефективності діяльності в цих галузях; цей

інваріант варто використати, зокрема, для системного пізнання і формування структури і типів світогляду особистості; опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини може бути корисним для психодіагностики і корекції образу (стилю) життя людини практичними психологами.

Перспективою подальших розвідок може бути аналіз сутності світогляду особистості в контексті інших інваріантів структури багатовимірної особистості: потребо-вольових переживань, змістовних спрямованостей, рівнів опанування досвідом та інваріанту форм реалізації людської діяльності.

Список використаних джерел

1. Гальперин П.Я. Введение в психологию / П.Я. Гальперин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 152 с.
2. Гамезо М.В. Атлас по психологи / М.В. Гамезо, И.А. Домашенко. – М.: Просвещение, 1986. – 267 с.
3. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник. – К.: Наукова думка, 1984. – 208 с.
4. Головаха Е.И. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
5. Зинченко В.П. Хронотоп / В.П. Зинченко // Большой психологический словарь / сост. и общ. ред.: Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2004. – С. 591-592.
6. Кастенбаум Р. Временная перспектива / Р. Кастенбаум // Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха; пер. с англ. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – С. 96.
7. Ковальов В.І. Темпоральна психологія / В.І. Ковальов // Словник-довідник термінів з конфліктології / за ред. М.І. Пірен. – Київ-Чернівці: ЧДУ імені Ю. Федьковича, 1995. – С. 278-279.
8. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С.Костюк. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
9. Левин К. Динамическая психология: избр. труды / К. Левин; пер. с немец. и англ. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев [Электронный ресурс]– Режим доступа к тексту книги (М.: Политиздат, 1975): <http://lib.ru/PSIHO/LEONTIEV/dsl.txt>

11. Леонтьев Д.А. Мировоззрение как миф и мировоззрение как деятельность / Д.А. Леонтьев // Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе; под. ред. В.И. Кабрина и О.И. Муравьевой. – Томск: Томский государственный университет, 2004. – С. 11-29.

12. Лушин П.В. О психологии человека в переходный период (Как выживать, когда всё рушится?) / П.В. Лушин. – Кировоград: КОД, 1999. – 208 с.

13. Максименко С.Д. Психологія особистості. Підруч. / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча. – К.: ТОВ «КММ», 2007. – 295 с.

14. Мещеряков Б.Г. Временная перспектива / Б.Г. Мещеряков // Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОзнак, 2004. – С. 89.

15. Монистическая концепция многомерного развития личности: Аннотированный библиографический указатель с 1984 по 1988 год / составитель В.Ф. Моргун. – Полтава, 1989. – 56 с.

16. Моргун В.Ф. Многомерная монистическая концепция развития личности // Психологические проблемы индивидуальности / В.Ф. Моргун; под ред. Б.Ф. Ломова. – М., 1984. – Вып. 2. – С. 24-28.

17. Моргун В.Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування / В.Ф. Моргун // Філософська і соціологічна думка. Респ. науково-теоретичний часопис. – К., 1992. – № 2. – С. 27-40.

18. Моргун В.Ф. Делинквентный подросток. Учебное пособие / В.Ф. Моргун, К.В. Седых. – Полтава, 1995. – 161 с.

19. Моргун В.Ф. «Психозойська ера» В.І. Вернадського: кінець світу чи гармонія людини і довкілля? / В.Ф. Моргун // Постметодика. – Полтава, 2001. – №5-6. – С. 16–19.

20. Моргун В.Ф. Опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини / В.Ф. Моргун. – Полтава: Оріяна, 2002. – 24 с.

21. Моргун В.Ф. Психологія особистості в педагогіці А.С. Макаренка. Факсимільний збірник праць 1988-2001 рр. / В.Ф. Моргун. – Полтава, 2002. – 84 с.

22. Моргун В.Ф. Становлення громадянськості особистості в контексті її психологічної та соціальної зрілості / В.Ф. Моргун // Проблеми загальної та педагогічної психології. 36. наук, праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2004. – Т.ІУ. – Вип.2. – С. 203-215.

23. Моргун В.Ф. Менталітет особистості: багатовимірність цілісності / В.Ф. Моргун // зб. наук. праць: Вісник Харківського

національного університету. – № 702. – Сер.: Психологія. – Вип. 34 / за ред. О.Ф. Іванової. – Харків: ХНУ, 2005. – С. 128-139.

24. Моргун В.Ф. Психологічна піраміда часу в багатовимірній концепції особистості / В.Ф. Моргун // *Особистість. Час. Культура. Міждисциплінарні проблеми дослідження їх взаємозв'язку в гуманітарних науках. Мат-ли н.-п. конфер. 28-29 лютого 2005 р./ за ред. В.І. Ковальова.* – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С. 129-133.

25. Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. – К.: ВД «Слово», 2012. – 462 с.

26. Моргун В.Ф. Другий і третій віки людини у контексті періодизації багатовимірного розвитку особистості. Додаток / В.Ф. Моргун // Дзюба Т.М., Коваленко О.Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології. Навчальний посібник / авт. вступу, додатку і ред. В.Ф. Моргун. – К. : ВД «Слово», 2013. – С. 260-264

27. Рибалка В.В. Моністична теорія багатовимірного розвитку особистості у працях В.Ф. Моргуна // *Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: навч. посібник* / В.В. Рибалка. – Одеса: Букаєв В.В., 2009. – С. 352-370.

28. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: навч. посібник / В.А. Роменець, І.П. Маноха; вступ. стаття В.О. Татенка, Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.

29. Світогляд // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4>

30. Смирнов С.Д. Мир образов и образ мира / С.Д. Смирнов // *Вестник МГУ. Серия 14. Психология.* – М., 1981. – № 2. – С. 15-29.

31. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении: монография / В.А. Татенко. – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.

32. Тітов І.Г. Психологічні аспекти світогляду особистості / І.Г. Тітов // *Практична психологія та соціальна робота.* – К., 2011. – № 11. – С. 2-5.

33. Узнадзе Д.Н. Общее учение об установке [Электронный ресурс] / Д.Н. Узнадзе. – Режим доступа к разделам книги «Психологические исследования» (М.: Наука, 1966. – С. 140-152, 164-169, 180-183): <http://flogiston.ru/library/usnadze>

34. Цуканов Б.И. Время в психике человека: монография / Б.И. Цуканов. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220 с.

35. Skinner B.F. About Behaviorism / B.F. Skinner. – New York: Alfred A. Knopf, 1974. – 266 p.

В.Ф. Моргун

**МНОГОМЕРНАЯ ТЕОРИЯ ЛИЧНОСТИ
О МИРОВОЗЗРЕНИИ ЧЕЛОВЕКА В КОНТЕКСТЕ ИНВАРИАНТА
ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННЫХ ОРИЕНТАЦИЙ**

Статья посвящена изложению многомерной теории личности, более конкретному анализу базового инварианта ее структуры – пирамиде пространственно-временных ориентаций и анализу мировоззрения человека, его содержания и типов в контексте пространственно-временных ориентаций личности.

Ключевые слова: *многомерная теория личности, пространственно-временные ориентации личности, мировоззрение человека, структура и типы мировоззрения в контексте пространственно-временных ориентаций личности.*

V. Morgun

**MULTIDIMENSIONAL THEORY OF PERSONALITY ABOUT HUMAN
WORLDVIEW IN THE CONTEXT OF INVARIANT OF SPACE-
TEMPORAL ORIENTATIONS**

Article deals with multidimensional theory of personality, in particular – with the analysis of such basis invariant of its structure as a pyramid of space-temporal orientations. The content and types of person's worldview in the context of personality space-temporal orientations are analyzed. Author considers personality to be a person, which actively manages and consciously transforms nature, society, and his/her own individuality. Personality's inner world is represented by unique dynamic correlation of space-temporal orientations, need-will experiences, content directions, levels and forms of activity. This correlation defines the freedom of subjective self-determination in acts as well as measure of responsibility for consequences (even unforeseen) of these acts before nature, society, and his/her conscience. Personality space-temporal orientations consist of correlation of person's localizations in the past, presence, and future. These orientations are defined with the solving of contradictions between existence and non-existence, material and spiritual bearers of personality (genome, human body, other persons, acts and creative products). Seven elements of worldview's structure being reviewed in the context of personality space-temporal orientations, give such personal worldview system: chronotop of person's life retrospective – etiology (the explanation of worldview's origin and its structure); chronotop of actual life – epistemology (theories about the world and its descriptive model); values (ethical grounds of behavior) and praxeology (how to reach the goal); chronotop of perspective – futurology (answering the question, where we go?).

Key words: *multidimensional theory of personality, personality space-temporal orientations, person's worldview, worldview types and structure in the context of personality space-temporal orientations.*

Надійшла до редакції 16.06.2015 р.